

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г.ШЕВЧЕНКА

на правах рукопису

ЛІМБОРСЬКИЙ ІГОР ВАЛЕНТИНОВИЧ

**СЕНТИМЕНТАЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
(перша половина ХІХ століття)**

10.01.02. - Українська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1995

773 50. 20
Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі літератури Інституту літератури НАН України

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00516198 (U)

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
М.Т.Яценко

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Голомб Л.Г.
кандидат філологічних наук
Нахлік Є.К.

Провідна організація: Київський державний університет
ім. Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться " *травня* 1995 р.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 016.35.01 при
Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України
/252001, Київ, вул. Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України

Автореферат розіслано " *1* " *квітня* 1995 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої
ради, кандидат філологічних наук

М.М.Сулима
М.М.Сулима
ім. В. Стефаніка
АН України

48р. АВ 32.200

Актуальність теми та ступень її вивченості

Сьогоднішню вітчизняну літературознавчу думку відзначає ряд конструктивних процесів, які стосуються переосмислення ще донедавна непорушних наукових засад. Звільнюючись від методологічних стереотипів, дослідники дедалі більше звертаються до естетичного, художнього аспекту літературного процесу в Україні, складної динаміки його становлення і розвитку.

У виявленні його головних ідейно-художніх закономірностей на особливу увагу заслуговує вивчення літературних напрямів і стилів як історично закономірних ланок розвитку художньої свідомості, що мають своє власне обличчя і цінність.

Серед усіх художніх явищ української літератури сентименталізм ХІХ ст. спіткала особлива доля. Усталена думка таких авторитетних літературознавців, як О.Білецький і Д.Чижевський про те, що він не знайшов виявлення в українській художній свідомості /1/, призвела до того, що протягом тривалого часу український сентименталізм взагалі не розглядався як окрема літературознавча проблема. І навіть якщо в останні десятиліття і з'являлися спорадичні спалахи інтересу до нього, він оцінювався як щось неоформлене, другорядне, що перебуває десь на периферії загального поступу літератури.

Тим часом сентименталізм - значне явище європейської культури, що охопило як власне літературу, так і живопис та музику. З ним пов'язується творчість Л.Стерна і Д.Рейнольдса, С.Річардсона і Т.Гейнсборо, Ж.-Ж.Руссо і Ж.Б.Греза, Ж.П.Ріхтера і Ф.Й.Гайдна та ін. Як художній напрям епохи Просвітництва, саме сентименталізм в царині мистецтва надзвичайно загострив питання про відносність раціонального бачення світу та про утопічність спроб звести людину тільки до інтелектуального начала, чим закладав підвалини наступних філософських та естетичних теорій. Показово, що засновник ірраціоналізму в філософії А.Шопенгауер, обстоюючи позитивний бік самотності в житті особистості, посилався при цьому на письменників-сентименталістів - Б.Сен-П'єра і О.Голдсмита /2/, а Й.Хейзинга у своїй концепції мистецтва як гри відвів сентименталізму осібне місце в історії культури, побачивши, що на тлі інших художніх напрямів він був "набагато серйознішим, щирим imitatio" /3/.

Полеміка навколо теоретичних аспектів сентименталізму і сьогодні не перестає дивувати парадоксальністю думок і оригінальністю аргументів.

1. Див.: Білецький О. Збір. праць: У 5-ти т. - К., 1965. - т. 2. - С. 157; Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. - Нью-Йорк, 1956. - С. 374-375.

2. Див.: Шопенгауер А. Свобода воли и нравственности. М., 1992. - С. 277, 357.

3. Хейзинга Й. Homo ludens. - М., 1992. - С. 215.

Англійські дослідники К.Бексон і Е.Генз, наприклад, вважають, що сентиментальність іманентно властива літературному героєві; це дістало яскравий вияв уже у творчості В.Шекспіра /4/.

Сентименталізм не обійшов стороною і українську літературу, відігравши в ній помітну роль у процесі становлення художніх систем і стилів письменників першої половини ХІХ ст. Як художнє явище він бере свої витoki із старої української літератури ХУІІ-ХУІІІ ст., як у ліриці, так і народній поетичній творчості. На це свого часу вказував І.Франко, відзначаючи, що народна пісня ХУІІ ст. "переносить поезію із сфери грубого, майже цинічного відношення до жінки у сферу далеко більше утонченого чуття" (43, 271).

Необхідність дослідження сентименталізму диктується і тим, що він займає важливе місце в ієрархії літературних напрямів і стилів як ланка переходу від бароко й окремих виявів класицизму до просвітительського реалізму, преромантизму, романтизму і реалізму, де сентименталізм виступає не тільки у своїх чистих формах, а й у динамічній взаємодії з іншими художніми явищами часу (поєднання сентименталізму з класицизмом і просвітительським реалізмом в "Наталці Полтавці" І.Котляревського, з романтизмом у творчості С.Руданського, В.Забіли, П.Куліша, з реалізмом в оповіданнях Марка Вовчка та ін.). Невизначеність історико-літературної ролі українського сентименталізму не дає змоги побудувати цілісну концепцію історії національної літератури, встановити особливості взаємодії літературних напрямів і стилів в літературному процесі першої половини ХІХ ст. (не кажучи про те, що він проявився і в літературі другої половини ХІХ ст.).

Цікавим і не розглянутим залишається питання про вплив філософських ідей часу на формування сентименталізму в літературі, на зародження в ній концепції "людини почуття", яка в європейських літературах була визначальною у становленні цього художнього напрямку.

Таким чином, сучасний стан вивчення українського сентименталізму вимагає спеціального дослідження, в якому б комплексно висвітлювався процес генезису і розвитку цього явища. До цього спонукають і зовнішні чинники - стан вивчення світовою естетико-теоретичною і філологічною думкою сентименталізму як художнього напрямку культури. З досліджень про сентименталізм останнього часу можна зробити принаймні три важливих висновки: сентименталізм є органічним явищем епохи Просвітництва, більшість літературознавців схиляються бачити в ньому окремий літературний напрям, в колі інтересів сучасної науки про літературу опинилися не тільки загальнотеоретичні проблеми сентименталізму, а й специфіка його національних варіантів і форм (Волков І., Камінський В., Кемфілд Г., Костківічова Т., Нойхойзер Р., Орлов П., Тураєв С. та ін.).

Якщо підійти з цих позицій до вивчення проблеми українського сентименталізму, вироблення його загальної концепції і визначення місця в літературі, то найбільш актуальним і переспективним завданням є дослідження не тільки його зрілих форм, а й історико-теоретичне осмислення витоків та етапів становлення, аналіз процесу набуття художньо-естетичного досвіду.

Мета дисертації - спробувати окреслити феномен українського сентименталізму в його найважливіших аспектах: концепція чуттєвої особистості, своєрідність жанро- і сюжетотворення, особливості художньо-виражальних і зображальних засобів. Оскільки це завдання занадто широке щодо самого обсягу матеріалу, передбачається розглянути сентименталізм у його найбільш виразно виявлених формах. За межами дисертації залишається складна проблема трансформації сентименталізму в українській літературі другої половини XIX-початку XX ст., оскільки це інша, окрема тема.

В роботі робиться спроба якнайповніше окреслити зв'язок українського сентименталізму з філософською думкою часу, з ідеологією Просвітництва, виявити його національну своєрідність та специфіку взаємодії з іншими напрямками і стилями, а також роль в художньому прогресі української літератури. Планується також відповісти на питання, в якій саме якості він побутував в Україні - літературної стильової течії чи окремого напрямку.

Наукова новизна роботи полягає насамперед у тому, що український сентименталізм як цілісне явище об'єктом спеціального дослідження виступає вперше. Типологія його та національна своєрідність визначаються через широкий контекст європейської літератури та естетичної думки.

Теоретико-методологічну основу дисертації становлять праці з проблем історії і теорії сентименталізму (Брауна Х., Веселовського О., Гуковського Г., Дейчеса Д., Жирмунського В., Волкова І., Тураєва С. та ін.), дослідження українських літературознавців, які хоча і не зверталися безпосередньо до вивчення проблеми українського сентименталізму, так чи інакше торкалися тих чи інших його сторін, теоретичних аспектів розвитку української художньої свідомості, напрямів і стилів першої половини XIX ст. (О. Білецький, О. Гончар, М. Дашкевич, Б. Деркач, М. Зеров, М. Костомаров, Р. Міщук, Д. Наливайко, Є. Нахлік, М. Петров, Д. Чижевський, І. Франко, П. Хропко, М. Яценко та ін.).

Матеріал та об'єкт дослідження впливає із специфіки завдання і основного напрямку дослідження. У дисертації використано художні тексти, в яких простежуються типологічні риси сентименталізму (українська поезія ХУІІ-ХУІІІ ст., поезія, проза і драматургія першої половини XIX ст.), а також філософські та естетичні джерела (праці європейських і українських філософів ХУІІ-ХУІІІ ст.).

Практична цінність роботи. Результати дослідження важливі для відтворення цілісної картини літературного процесу в Україні при створенні курсу історії літератури, вони можуть бути використані при побудові спецкурсу та в процесі викладання історії української літератури у вузах.

Дослідження може прислужитися для уточнення теоретичних засад сентименталізму, зокрема тих із них, які сприяли його трансформації в преромантизм, романтизм і реалізм.

Апробація роботи. Дисертація обговорена і схвалена на засіданні відділу нової української літератури Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Основні положення її покладено в основу опублікованих і підготованих до друку статей і матеріалів, які названі в авторефераті, та наукових доповідей на науково-практичних конференціях "Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації" (Рівне, 1992). "Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури" (Чернівці, 1992), "Українознавство і гуманізація освіти" (Дніпропетровськ, 1993), "Леся Українка і сучасність" (Одеса, 1993).

Структура роботи випливає з логіки матеріалу і відповідно складається із вступу, двох розділів і висновків.

У вступі обгрунтовується ступінь вивчення, новизна і актуальність теми, виокремлюється основна мета і завдання, окреслюється практична значимість роботи.

Про побутуванні сентименталізму в українській літературі згадувалося в багатьох студіях. Всю сукупність точок зору на нього можна умовно поділити на три групи: повне заперечення сентименталізму і перенесення сентиментальності в художніх творах українських письменників в царину особливостей ментальності народу (М. Дашкевич, О. Білецький, Д. Чижевський), визнання його спорадичних спалахів і проявів (О. Гончар, Н. Калениченко, П. Хропко), і, нарешті, обстоювання думки про те, що це самостійне і досить своєрідне явище української літератури (П. Волинський, М. Зеров, М. Яценко, Є. Нахлік).

Представники третьої точки зору висунули ряд цікавих думок (які поділяє і автор дисертації) щодо основних рис українського сентименталізму. Зокрема, відзначається, що він мав типологічну подібність до європейського варіанту (М. Зеров), створив свій оригінальний стиль (П. Волинський), а також концепцію чутливої особистості (М. Яценко). Проте не з'ясуванням залишається принципове питання: в якій же якості побутував сентименталізм в українській літературі, відповідь на яке може дати окреме комплексне дослідження.

Розділ 1. Зародження ідейно-художніх принципів сентименталізму в старій українській літературі. Перший розділ присвячений виявленню витоків українського сентименталізму як безпосередньо в самій українській літературі XVII-XVIII ст., так і в філософській думці цього часу, яка мала значний вплив на формування тогочасної художньої свідомості в Україні.

Українську літературу з кінця XVI і до початку XIX ст. охопили дуже важливі, хоч далеко і неоднозначні, процеси переходу її від середньовіччя до нового часу і входження в загальноєвропейський літературний процес. Вони зачепили майже всі жанри художньої творчості, насамперед поетичні - провідні у тогочасному письменстві. Саме в сфері поезії визрівали і формувалися нові тенденції, які розхитували застарілі ідеологічні і художні канони, а в подальшому й

основи ідейно-естетичної структури бароко - першого загальноєвропейського напрямку, що знайшов в цей період бурхливий розвиток на терені української літератури, малярства, живопису і архітектури.

Сентименталізм в цей час ще не склався в цілісну художню систему і проявлявся здебільше на рівні тенденції, яка, однак, стала необхідним етапом літературного процесу. Його зародження в межах домінуючого напрямку бароко мало свої глибокі підстави і причини. Підсилення релігійної

свідомості в естетиці бароко, особливо її морально-етичних аспектів, поєднується з інтересом до особистості, яка розумілась як така, що у своєму земному існуванні перебуває на межі між життям і смертю, оскільки весь світ у тогочасному уявленні був розколотий катастрофічністю і швидкоплинністю буття усього сущого. У цьому погляді на світ приховувався й інший смисл: сама людина розумілася не як пасивний реципієнт усієї інформації, яку вона сприймає від навколишньої дійсності, а як особистість, яка всі зовнішні антимонії і колізії внутрішньо переживає, віддзеркалюючи їх у своїх переживаннях і відчуттях. Звідси - широке розмаїття сприйняття митцями багатств Всесвіту, який уявляється безмежним поряд із маленькою піщинкою - людиною. Письменники цієї доби намагалися віднайти аналогії між космічними трагедіями буття і одією із її складових - самою особистістю, що певною мірою зближувало їх творчі пошуки з пошуками сентименталістів.

Же в авторів ХУ" т. М.Смотрицького, К.Саковича, С.Зиморовича надзвичайно загострюється мотив "скорботи серця". Він виступає не тільки як певний художній канон, а й набуває характеру закономірної, глибоко емоційної реакції ліричного "я" на дійсність. Повноцінне існування людини уявляється навіть неможливим без участі "серця": "О, без серця в світі дуже важко жити!" (С.Зиморович).

Звичайно, тлумачення почуття в бароко дещо відрізняється від розуміння його в сентименталізмі. Письменників барокової орієнтації почуття здебільшого цікавить як певна абстрактна, незмінна величина, як своєрідна додаткова емблематика, яка логічно доповнює загальну символічну картину світу. В сентименталізмі ж почуття набуває іншого характеру - воно зсередини внутрішнього світу людини керує її вчинками, допомагає наблизитися до розуміння складної суті емоційних станів персонажів. Однак, витoki сентименталістського почуття в українській літературі ХУ!!-ХУ!!! ст.(як, до речі, і в інших європейських літературах) слід шукати саме в бароко. Уже на межі ХУ!!-ХУ!!! ст. в українській поезії разом із її демократичним потягом до секуляризації літератури виникає інтерес до такого почуття, яке асоціюється не просто з тугою і скорботою у зв'язку з неможливістю людини знайти гармонію у сповненому суперечностей світі, а й наповнюється просвітительським усвідомленням страждання її у зв'язку з реальними життєвими стосунками. Люди, на думку багатьох поетів, народжуються рівними від природи, що знаходить насамперед підтвердження у такому почутті, як кохання, яке може зачепити кожного

незалежно від його соціального походження. Тому і гідність людини слід вимірювати такими чинниками, як її внутрішня чутлива природа, наявність активного "життя серця".

У своїх художніх пошуках тогочасні українські поети безпосередньо спиралися на автохтонну народнопоетичну традицію, передусім на козацькі, бурлацькі, чумацькі, гайдамацькі та обрядові пісні, в яких з'являється мотиви і відгомони сентименталістської чуттєвості. Показово, що чутливість ліричного героя інколи змальовується в піснях з тенденцією до перебільшення й екзальтації. Він у них, як правило, не просто страждає і плаче, а й "слізюньками умивається". В одній із пісень чумаки розчулені смертю свого товарища настільки, що в них "сльоза сльозу пробива" ("Ой, ревули воли..."). До того ж народна пісня містила в собі найбільш характерні риси українського менталітету, в якому знайшла втілення "колективна душа" (О.Шпенглер) українського народу, особливості його психічного складу, які вирізняються надмірною чутливістю та емоційністю, що також мало неабиякий вплив на становлення рис сентименталізму в літературі.

Для лірики цього часу стає характерною увага не стільки до об'єкта зображення, скільки до суб'єкта почуття. В ній з'являються меланхолійні і філософські роздуми над сенсом і призначенням життя, які культувалися європейськими сентименталістами, насамперед англійськими - Е.Юнгом і Т.Греєм (С.Яворський, Ф.Кастевич та ін.). Та особливого поширення, як вже зазначалося, набувають вірші, в яких оспівуються любовні почуття, що йдуть від щирого "серця" або якимось чином пов'язані з ним і сприймаються як органічно властиві природі людини. Саме вони є безпосередньою і найбільш достовірною реакцією на світ на відміну від інтелектуально-розумового погляду на нього, який своїм холодним раціоналізмом віддаляє особистість від реалій життя (С.Климовський "Іхав козак за Дунай", Григорій "Гей, ти, горда дівонька, на що ти дуфаш...", І.Пашковський "Тяжка річ любити..." , Я.Семержинський "Кара з неба, серце мое, як згадаю..." та ін.).

У цій поезії проявилися і деякі особливості формування героя українського сентименталізму. В західноєвропейських літературах при всій популярності у сентименталістів ідеї повернення до природи і селянського життя з його ідилічністю і спокоєм у порівнянні із життям у місті, яке зазнало руйнівного впливу цивілізації, персонаж із селянського середовища, який стоїть в центрі твору, з'являється дещо пізніше, ніж в українській. Це можна пояснити класицистичною концепцією художніх цінностей, за якою селянину відводилася лише другорядна роль у творі. В центрі їх уваги опинилася людина "третього" стану, з якою пов'язувалися всі надії на майбутнє гармонійне упорядкування суспільства. Відсутність української державності, належних умов для формування національної буржуазії зумовила той факт, що в українській літературі головним героєм стає людина "четвертого" стану - селянин як істота максимальною наближена до природи.

Посиленний інтерес до селянського середовища, яке зображувалось немовби зсередини, спроба переломлювати через нього всі існуючі в житті проблеми, дивитися на світ очима селянина привели до того, що

українські поети не усвідомлювали переваг селянського життя над іншими формами людського існування. В тогочасній поезії не зустрічається характерного для європейських сентименталістів ідилічного зображення життя селян, меланхолійного селянського пейзажу тощо.

Однак, поширений серед українських поетів XVII-XVIII ст. принцип "вслуховування" в перебіг почуттів у внутрішньому світі героя поглиблювався прагненням до зближення ліричного "я" з дійсністю. В поезії виникає цілий ряд багатограних асоціацій між "серцем" людини і природою, яка вимушена шукати таких начал, які б не руйнували гармонійної цілісності світу.

Все це свідчило про поступовий відхід від традицій середньовіччя, де природа, за словами Е.Кассіра "залишалася закритою для догматично-схоластичного світогляду"/6/, і визначало закономірну переорієнтацію літератури на позиції новочасного мистецтва, і хоч українська поезія XVII-XVIII ст., що тяжіє за своїми художніми принципами до сентименталізму, ще не вражає багатством і розмаїттям жанрів (мова йде в основному про елегію і пісню), риси сентименталізму набувають дедалі більшої ваги і цілісності, а сама заглибленість у сферу життя окремої людини, у світ порухів її "серця" свідчила про те, що розпочався процес зрушення від ідейно-естетичних принципів бароко і канонів бурлеску до нових художніх засад.

В першому розділі розглядається також вплив філософської думки часу на зародження сентименталістської концепції людини і феномену її чуттєвої природи в літературі. Йдеться про сенсуалістичні погляди викладачів Києво-Могилянської академії (І.Гізель, Й.Кононог-Горбацький, С.Яворський та ін.), які сприяли піднесенню ролі почуттів у пізнанні людиною навколишньої реальності, а також кордоцентричної спрямованості філософських пошуків українських мислителів цього часу, що дає підставу говорити про їх руссоїстський характер (Г.Сковорода). І хоча в естетиці сентименталізму "почуття" не мало онтологічного аспекту (тому не слід його виводити безпосередньо з філософії сесуалізму), наголошення на чуттєвій природі суб"єкту пізнання, підкреслення значення почуттів у процесі відображення й освоєння світу об"єктивно сприяли зародженню в літературі сентименталістських художніх засад.

Розділ 2. Сентименталізм в українській літературі першої половини XIX ст.

Оскільки сентименталізм у першій половині XIX ст. зачепив усі три літературні роди - лірику, епос і драму, у розділі розглядаються його особливості відповідно в ліриці, прозі і драматургії.

У вступі до розділу йдеться про вплив філософських та естетичних концепцій на новий етап розвитку сентименталізму в українській літературі, який в першій половині XIX ст. починає займати не проміжне, а важливе місце в літературному процесі.

Кордоцентрична спрямованість української філософської думки, яка мала неабиякий вплив на переорієнтацію художньо-естетичної свідомості з "життя розуму" на "життя серця", продовжує своє існування і XIX ст., набуваючи нових якостей і рис. Так, не обійшов роздумів про "серце" П.Куліш у своєму філософсько-естетичному трактаті "Хутірська філософія і віддалена од світу поезія", в якому він, як і європейські сентименталісти, виступив з критикою вад цивілізації і активно пропагував руссоїстську парадигму переваг селянського життя. "Серце" опиняється і в центрі уваги тих філософів, які будучи за своїм походженням українцями, сприяли формуванню особливостей російської філософії 20 - 40-х років (В.Карпов, О.Новицький та ін.). Та особливо ця лінія української філософської думки знайшла якнайбільш послідовне втілення в філософії П.Юркевича, який виступив проти однобічності інтелектуалізму свого часу, навіяною класичною німецькою філософією, яка бачила в мисленні центральну і основну силу людської особистості. Цей мислитель розгортає цілу філософсько-антропологічну концепцію "серця" як визначальної підстави життя індивіда, спрямовуючи її на справжнє, а не удаване схематично-розумове пізнання сенсу життя. На основі аналізу філософських поглядів українських мислителів в дисертації робиться загальний висновок про особливості цієї лінії в філософії. Для неї стає характерним не "розщеплення" об'єкта за допомогою розумових операцій, традиційного для європейського раціоналізму від Декарта до Гегеля, а занурення суб'єкта пізнання в своє "я", передусім у власне "серце". І, на відміну від європейських мислителів, "серце" в українських філософів вже з часів Г.Сковороди наповнюється онтологічним змістом, виступаючи як джерелом почуттів, так і інструментом пізнання.

На початку XIX ст. утвердженню сентименталізму в українській літературі сприяла і естетична думка епохи, в якій критикувалися стрижневі положення естетики класицизму (І.Кронеберг), а також наголошувалося на естетичній значимості почуттів ("чувствительности души") людини (І.Рижський, О.Склябовський).

Подібний характер української філософської і естетичної думки зумовив особливий характер українського сентименталізму, який мав незвичне на тлі інших довге життя в художній свідомості.

Поезія. Герой сентименталізму в українській літературі утверджувався шляхом переборення недалекості і простакуватості героя бурлеску і свідчив про більш глибоке проникнення письменників у психологію людини, відкриття здатності до внутрішньої рефлексії та активного

"життя серця". Автор дисертації приєднується до точки зору тих літературознавців, які вважають, що бурлескна поезія - явище складне, і підходити до нього як до чогось маловартісного, малохудожнього, простої "котляревщини" не слід. Саме в цій поезії заявляє про себе сентименталізм, значно розширюючи художню макроструктуру бурлескно-трагестійних творів. Хоч автори бурлескних віршів не відмовляються від гротескного зображення почуттів, в їх творах все виразніше відчувається імпульсивний пошук найбільш відповідних художньо-виражальних засобів для зображення різних проявів внутрішнього світу людини. Загальна тенденція цих творів визначалася поступовим зниженням ролі бурлеску, а сам бурлескний персонаж неухильно поступався місцем героєві з розумінням світу на глибоко емоційному рівні. Проте сам процес зародження інтимного почуття ще залишався, як правило, поза увагою поетів: їх більш приваблював стихійний прояв чуттєвої природи людини (С.Писаревський "За Німань іду...", Л.Писаревський "Стецько", М.Макаровський "Герасько" та ін.).

Наступний крок у поглибленні розуміння почуття, емоції, в тому числі і в їх сентименталістських характеристиках, був зроблений українськими поетами, що тяжіли в своїх художніх пошуках до романтичних принципів творчості.

В розрізі поставленої проблеми в дисертації розглядається теоретичне питання про розуміння категорії "почуття" у сентименталістів і романтиків. Відомо, що як одні, так і інші (при всій розбіжності ідеологічних основ їх художніх систем) виходили із спільного принципу, який вдало сформулював французький літературознавець Х.Троншон: "чуттєвість не можна тримати у кайданах" /7/. Проте романтиків вже цікавить не суто антропологічний аспект почуття, а скоріше трансцендентний, як вихід за допомогою нього до вищого, надреального світу.

З іншого боку, в той час, коли сентименталістське почуття героя багато в чому раціоналістично задане, то у романтиків воно підкреслено вільне від будь-якого впливу раціоналізму і сприймається як один із можливих шляхів до абсолютної свободи від сірого і косного світу з його "прозою життя" (Гегель). Не дивно, що воно може бути прямо пов'язане з прагненням героя до обстоювання цілковитої самості свого "я" та індивідуалізму (особливо в західноєвропейських та російській літературах).

В силу ряду історико-культурних причин подібна трансформація категорії "почуття" в українській літературі відбувалася дещо повільніше, ніж в інших літературах: воно багато в чому спиралося на "почуття" естетики сентименталізму.

І хоча в українських поетів-романтиків також наявний мотив відстороненості героя від реально існуючого світу, це не є ознакою прогресуючого індивідуалізму. Він пояснюється особливою концепцією героя українського романтизму, який увібрав багато рис народнописенної творчості, сентиментальної поезії ХУІІ-ХУІІІ ст. При цьому сентименталістське почуття героя в українському романтизмі поступово увиразнюється, набуває медитативної зосередженості, поглиблює уявлення про змінний і плинний світ особистості, яка вже здатна не тільки до чуттєвих проявів своєї натури, а й до штюрмерських "високих пристрастей".

В поезії українських романтиків своєрідно переосмислюється типова для сентиментальної літератури ХУІІІ ст. поезія "кладовищ" (А.Метлинський "Кладовище", "Степ", "Глек", М.Костомаров "Пантікапея", "Полтавська могила", М.Петренко "Батьківська могила"), а також тема нещасливого кохання, "розбитого" і "обманутого" серця, що спиралося на просвітительське уявлення про чуттєвий, імпульсивний внутрішній світ ліричних героїв (Л.Боровиковський "Молодиця", "Розставання", О.Шпигоцький "Тільки тебе вбачила, мій милий, коханий!.."). Іноді в цій поезії проступають і пасторальні мотиви західноєвропейських сентименталістів, активно розроблювані у ХУІІІ ст. С.Геснером (О.Шпигоцький "Знаєш,Саню серденько!..").

Позначився сентименталізм і на поетичній творчості Т.Шевченка, у якого він був не тільки необхідним етапом на шляху до романтичного і реалістичного типів творчості, а й помітною складовою частиною його індивідуального творчого методу. Проникнення рис сентименталізму у твори письменника впливало із самих основ його світобачення, який відзначався поглядом на людину як на центральну і найбільш цінну категорію буття. Подібний антропоцентризм органічно поєднувався з інтересом письменника до внутрішнього світу особистості, яка виявлялася здатною до перебігу найрізноманітнішої гами почуттів: від найтонших і найніжніших до таких, що відзначалися надмірною інтенсивністю і гіперболізованістю. "Сльози" розчуленої натури - неодмінний компонент таких творів ("Вітре буйний, вітре буйний..." , "Тече вода в синє море...", "У неділю не гуляла..."). Однак вже в ранній ліриці поета сентименталізм не набуває в ній самодостатнього значення, а вступає у динамічний контакт з преромантизмом і романтизмом. Так, тема страждань дівочого "серця" в поезії "Тополя" доповнюється преромантичним мотивом чаклунства бабки-ворожки, а у вірші "Думка" ("Тяжко, важко в світі жити...") наділений ніжною душею козак виявляє типові риси романтичного героя, тужачи за своїм далеким краєм і помираючи на чужині.

З особливою силою сентименталізм заявляє про себе в поемах Шевченка, в яких він розробляє типову для європейських сентименталістів (С.Річардсон, М.Карамзін) тему зведеної дівчини, яка не знайшла щастя в коханні і вимушена піти шляхом жорстоких поневірянь і горя ("Катерина", "Слепая", "Лілея", "Відьма", "Наймичка", "Марина"). Виходячи із традиції просвітительської літератури, письменник, як правило, наділяє позитивних героїв цих творів рисами

стоїцизму - незламністю і твердістю при загальній ніжності і тендітності характеру.

Окремо розглядається питання про погляди на природу українських романтиків, які усвідомлювали її не як вищу абсолютну сутність (В.Вордсворт, С.Кольрідж) і не як байдужу до світу людини реальність (А.де Віньї), і не як "буйство" бурхливих негемовних стихій (П.Б.Шеллі), а як добру матір, яка поділяє печаль і тугу своїх дітей, що випливало з просвітительського уявлення про неї (М.Костомаров "Дівчинка", "Хмарка", В.Забіла "Гуде вітер вельми в полі ...", "Сидів раз я над річкою..."). Проте замість руссоїстської настанови на втечу в неї від вад цивілізації в українській романтичній поезії все виразніше звучить бажання об'єднатися з нею заради втечі від земного світу (М.Петренко "Дивлюсь я на небо...", "Небо").

Сентименталізм в українській поезії першої половини XIX ст. охопив нові жанрові форми - баладу, сонет, ліричну поему, а також активно акумулював культуру художнього мислення у напрямку пошуків органічної відповідності між почуттям людини та засобами їх словесного втілення.

Проза. Просвітительське піднесення самосвідомості особистості сприяло пробудженню до життя прозових жанрів художньої творчості з їх прагненням до зображення "історії почуттів" героїв. Закономірно, що в європейських літературах XVIII ст. виняткового значення набуває роман. Нерозвиненість великих епічних жанрів в українській літературі привела до того, що на перше місце в ній висувається не роман, а повість і оповідання, в яких з неперервною послідовністю відбилися риси сентименталізму. Це водночас стало закономірним результатом пошуку жанрових і художніх структур, в яких дістала відображення просвітительська концепція особливості.

Разом з тим поміркований характер українського Просвітництва сприяв тому, що українські прозаїки зосередили свої пошуки в основному на етичних, а не соціальних аспектах буття. Подібне домінування етичних категорій, зокрема у творчості письменників, що тяжіли до сентименталізму, мало подвійне значення. З одного боку, воно було формою недовіри до будь-яких логічно побудованих "теорій", а з другого, саме етика, навіть в її релігійному вигляді, була, здавалося, спроможною зняти існуючі суперечності в суспільстві.

Подібні художні пошуки бачимо вже у творчості Г.Квітки-Основ'яненка, творчість якого була позначена впливом сентименталістської естетики і поезики. Сентименталізм у повістях письменника заявляє про себе через утвердження в них просвітительської особистості, здатної до найглибших і найпотаємніших почуттів. Проте самий спосіб творення художнього характеру головного позитивного героя відбувається через поєднання в ньому чутливого з раціональним: він, як правило, не є носієм лише однієї превалюючої риси - чуттєвої чи інтелектуальної, а весь час перебуває на тонкій межі між ними, орієнтуючись на хиткий компроміс між "серцем" і "розумом".

В дисертації простежуються основні принципи сентименталістської поезики в повістях письменника: портретна характеристика персонажів, в

якій згідно із приписами сентименталізму проглядає "мова поглядів", "мова почуттів", пейзаж, до якого звертається розчулене "серце" для підтримки своїх почуттів, а сам він постає в ідилічній формі, художній конфлікт, який віддзеркалював сентименталістську колізію між чутливими героями і обставинами ("Маруся", "Сердешна Оксана", "Щира любов", "Козир-дівка", "Божі діти" та ін.).

Проявився сентименталізм і в повістях Шевченка, в художній структурі яких відчувається потужний струмінь просвітительського дидактизму як повчальної настанови на моральне вдосконалення людини - відкриття в ній позитивних рис, в тому числі і чуттєвої природи. Герої прозових творів письменника безпосередньо звертаються до власного "серця" (найбільш цінного з точки зору сентименталістів індикатора людських стосунків в суспільстві) в пошуках рідної душі, яка може відгукнутися на біль і страждання людей. Центральний персонаж повісті "Варнак", наприклад, розповідає оповідачеві свою "сердечную исповедь". При цьому в самій людині письменник намагається побачити прояв "благородной природы человека" ("Близнецы"). Ідеальним героєм виступає такий герой, якого можна оцінити як "простое, умное и прекрасное дитя природы" ("Наймичка") або як "чистое и благородное сердце" ("Варнак"). Характерною ознакою творчості письменника стає апофеоз сільському життю, в якому немає тих начал, які роблять людину уособленням негативних рис - зла, підступності, лиходійства ("Близнецы", "Наймичка").

З процесом суб"ективізації образу автора (оповідача) і появою "я" твору, що надавало більш широких можливостей емоційним оцінкам зображуваного, розширювало діапазон суб"ективно-експресивного вислову, пов"язується подальший поступ сентименталізму в українській літературі.

В цьому плані інтерес представляє творчість П.Куліша, який ще не виділяючи автора-оповідача в окремий образ, переносить його в недалеку історію вільних козацьких часів у своїх романтично-сентиментальних оповіданнях-ідиліях ("Ориця", "Дівоче серце" та ін.). В основному конфлікті цих творів, засобах творення характерів відчувається потужний струмінь просвітительської настанови на пошук всезагальної гармонії людського буття. Основу її письменник шукає не в якихось відсторонених від життя поняттях, а безпосередньо в самій людині - в її серці, а цінність особистості вимірює її здатністю до глибоких внутрішніх почуттів.

Акцентування на чутливій природі особистості в сентименталізмі поєднується із необхідністю зблизитися з реальністю (хоча б на тому ж чуттєвому рівні), що знайшло найбільше підтвердження в реалістичних оповіданнях Марка Вовчка. В центрі багатьох творів письменниці опиняється трагічна доля людини, насамперед жінки, яка змальовується в сентиментальному дусі ("Одарка", "Сестра", "Горпина", "Козачка" та ін.).

Оригінальна стильова манера Марка Вовчка витримується у формі оповіді від особи селянки - окремого персонажу твору, що надає оповіданням "наївної" чарівності, зворушливості. В них письменниця користується і багатьма засобами сентименталістської поезики: створює

чутливі характери, основну увагу приділяє тим художнім елементам, які сприяють розкриттю душевних порухів персонажів, активно залучає емоційно забарвлену лексику, не вводить події в широкий історичний контекст, а натомість підкреслює локальність, камерність втілюваних подій. Загалом можна побачити, що характер опису у неї пов'язується із представленням предмета або явища через реакцію "людини почуття" - самого оповідача.

Не позбавлені впливу сентименталізму і твори представників етнографічно-побутової школи в українській літературі середини ХІХ ст., які в основному орієнтуються на руссоїстську парадигму "природної людини", в першу чергу селянина. Ці письменники приходять до необхідності ідентифікації та ототожнення власного індивідуального "я" з відтвореним середовищем, яке вони намагаються зобразити не з зовнішньої точки зору, а немовби зсередини, пройнявшись самим духом селянського буття. Загальна ж тенденція їх розвитку, зорієнтована на етнографізм і фольклоризм, відзначалася поглибленням ліричного начала, хоч при цьому і давався взнаки наївно-емпіричний спосіб відтворення "потуку життя".

Сентименталізм в оповіданнях письменників етнографічно-побутової школи відчувається і в настанові головного героя на обов'язкову єдність з природою, в повній довірі до його "життя серця", в піднесенні селянських чеснот і протиставленні їх "освіченим" станам (Д.Мордовець "Дзвонар", "Старці", Ганна Барвінок "Вірна пара", "Перемогла", "Не було зранку - не буде й д'останку" та ін.).

Медитативна зосередженість на внутрішньому світі людини в українській сентиментальній прозі поглиблювала художню майстерність письменників, сприяла становленню їх індивідуальних стилів та була своєрідною школою психологічного аналізу, збагачувала художні виражальні можливості української прози.

Драматургія. Сентименталізм як явище епохи Просвітництва спирався на відкриття драматургами духовно розкутого внутрішнього світу особистості (героя) з її правом на власні автономні почуття. Таке розуміння людини в драматургії стало можливим лише на початку ХІХ ст. разом із зародженням в Україні жанру драми на соціально-побутовому ґрунті із залученням етнографічного матеріалу. Моралізаторсько-дидактична основа цих п'єс повністю впливала із визнання чутливої природи простої людини незалежно від її соціального статусу, в чому з найбільшою послідовністю відбився просвітительсько-сентименталістський характер пошуків українських драматургів (І.Котляревський "Наталка Полтавка", П.Котляров "Любка, или Сватанье в селе Рихмах", Я.Кухаренко "Черноморський побит", К.Тополя "Чары", С.Шереперя "Купала на Івана", Г.Квітка-Основа "Щира любов" та ін.). Проте було б перебільшенням твердити, що в цих творах був наявний лише сентименталізм: в них простежуються преромантичні і романтичні елементи (відтворення місцевого колориту як етнічного середовища героїв, звернення до народних звичаїв, міфів, введення елементів фантастики тощо).

Пафос цих п'єс повною мірою відбивав просвітительсько-русоїстські настанови, стверджуючи необхідність спістраждання до "маленької людини", віру у позитивне природне начало. Своєрідним мірилом гідності героїв у них виступає сентиментальська чутливість: негативні персонажі, як правило, її не мають, а у позитивних вона виявляється сильно і іноді навіть афектовано. У героїв добродійних за своєю природою, які тимчасово стали "негативними", чутливість стає засобом морально-етичного відродження.

Позначився сентименталізм і на підвищенні ролі лірико-суб'єктивного начала в монологіях, діалогах, піснях дійових осіб, домінуванні драматургічного конфлікту між чутливими героями і обставинами, введінні в сюжет любовного трикутника, який давав можливість легко виділити чутливих персонажів від їх антагоністів і надати п'єсі більш напруженого характеру тощо.

У висновках підсумовуються основні результати дослідження. Погляд на українську літературу першої половини ХІХ ст. під кутом зору побутування в ній сентименталізму дає змогу стверджувати, що він сформувався в Україні у таку специфічну структуру як окрема художня течія. Для цього він мав цілий ряд ідейно-художніх ознак: наявність чутливої концепції особистості, особлива система жанрів і художньо-виражальних засобів.

Розвиваючись в одній ідеологічній системі Просвітництва, сентименталізм близько стикався не тільки з просвітительським реалізмом, а й великою мірою входив у взаємодію (і це особливо характерно саме для української літератури) з романтичним типом творчості.

Як явище художнє, він вніс великий вклад у ліризацію художніх структур, підніс роль інтуїції як засобу самопізнання, осягнення найпотаємніших порухів людської душі. Ці та інші набутки сентименталізму органічно засвоювалися наступними художніми напрямами і течіями, про що, зокрема, свідчить присутність сентименталізму в українській літературі вже за хронологічними межами його становлення і функціонування як самостійного художнього явища.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. Український сентименталізм як історико-літературна проблема в філологічній спадщині М.Костомарова // "Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації : Тези доповідей науково-практичної конференції. - Рівне, 1992. - С.34-35.

2. Мотиви ранньої англійської сентиментальної поезії в літературі українського сентименталізму кінця ХУІІІ - початку ХІХ ст. // "Духовне відродження слов'ян в контексті європейської та світової культури": Тези доповідей Х Всеукраїнської славистичної конференції. - Чернівці, 1992. - Т. 1. - С. 55-56.

3. Сентименталізм як стиль української літератури і малярства ХУІІІ-першої половини ХІХ ст. // "Українознавство і гуманізація освіти": Тези науково-практичної конференції. - Дніпропетровськ, 1993. - Ч.3. - С.27-28.

4. Образ "серця" в ліриці Лесі Українки та сентиментальна традиція української літератури // "Леся Українка і сучасність": Тези доповідей міжнародної науково-теоретичної конференції. - Одеса, 1993. - С.37-39.

5. Сентиментальність української душі та сентименталізм в українській культурі // Вісник АН України. - 1994. - № 2. - С. 39-44.

6. Український сентименталізм - забута історико-літературна проблема? // Слово і час. - 1994. - №2. - С.62-66.

7. Феномен "маленької людини" в українській культурі ХУІІ-ХУІІІ ст. // Вісник АН України. - 1994. - № 7-8.- С.99-103.

АН України
Інститут літератури
імені Т.Г.Шевченка

Limborsky I.V. Sentimentalism in Ukrainian literature (first half of the 19-th century). A dissertation for a candidate degree of philological sciences 10.01.02 - Ukrainian literature, the T.Shevchenko Institute of literature Ukrainian NAS, Kiev, 1995.

This research work deals with one of the problems of Ukrainian literature which has not been studied yet - sentimentalism in the first half of the 19-th century. The author comes to the conclusion that sentimentalism has formed a new concept of both world and individual. It makes it possible to consider sentimentalism a separate literary trend which promoted the deepening of artistic psychologism, individualization of characters and creation of peculiar system of artistic devices.

Key words: reason, emotion, sentimental.

Лимборский И.В. Сентиментализм в украинской литературе (первая половина 19 века). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02.- украинская литература, Институт литературы им. Т.Г.Шевченко НАН Украины, Киев, 1995 г.

В работе исследуется одна из малоизученных проблем украинской литературы - сентиментализм первой половины XIX века. Автор приходит к выводу, что сентиментализм сформировал новую концепцию мира и личности. Это позволяет рассматривать его как отдельное художественное течение, которое способствовало углублению художественного психологизма, индивидуализации героев и созданию специфической системы художественных средств в литературе.

Ключевые слова: разум, эмоция, сентиментальность.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

48 55 50

343848

